

РЯБЧЕНКО Ю. Ю.,

orcid.org/0000-0002-1328-700X

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного процесу
(Київський національний університет
імені Тараса Шевченка)**УДК 347.921****DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.6.16>****ГЕНЕЗА НАУКОВИХ ПІДХОДІВ ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ
СУБ'ЄКТА ПРАВА У НАУЦІ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА¹**

Стаття присвячена розкриттю генези наукових підходів щодо визначення поняття суб'єкта права у науці цивільного процесуального права. Із цією метою виконано огляд наукової літератури та матеріалів судової практики щодо проблемних питань участі у розгляді справи. Виділено такі проблемні питання: правові наслідки правочину про надання правової допомоги, укладеного малолітньою особою; наявність чи відсутність повноважень представника у разі укладення довіреності фізичної особи в електронній формі; можливість виникнення процесуального правонаступництва у окремих випадках; правові наслідки перебування особи за кордоном на її цивільний процесуальний статус як відповідача та деякі інші. Вказано на існування більш системних проблем у правовому регулюванні питань учасників цивільного процесу: адекватність законодавчих найменувань певних груп учасників їх правовій природі; відповідність нормативно закріпленого обсягу понять реальному обсягу цих понять; введення до цивільного процесу принципово нових його суб'єктів, що пов'язано із закріпленням у законодавстві принципово нової для цивільного процесу категорії – групові позови. Наголошується, що із прийняттям Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод актуалізується принципово нова концепція природних прав людини і відповідно, сприйняття права як такого, що виходить з природних потреб людини та законів соціальної взаємодії. Відповідно, суб'єкт цивільного процесуального права постає вихідною категорією для визначення правового статусу учасників цивільних процесуальних правовідносин, оскільки такий статус має надавати можливості щодо найбільш повної реалізації відповідним учасником своїх можливостей та здібностей у судовому процесі. У зв'язку із цим стверджується, що коло гарантованих процесуальним законом можливостей учасників розгляду справи має тенденцію до постійного розширення, а самі гарантії відповідних процесуальних прав – до постійного розвитку. Перспективами подальших досліджень визначено систематизацію напрямів розширення вказаних процесуальних прав та розвитку гарантій їх реалізації.

Ключові слова: суб'єкт права, суб'єкт цивільного процесуального права, учасники цивільних процесуальних правовідносин, учасники справи, учасники судового процесу, цивільні процесуальні права, цивільне судочинство.

¹ У цій публікації частково використані та знайшли свій подальший розвиток результати авторського дослідження, відображені в монографії: Рябченко Ю.Ю. Суб'єкти цивільного процесуального права: монографія. Суми: ВВП «Мрія», 2018. 372 с.

Riabchenko Yu. Yu. Genesis of scientific approaches to defining the concept of a legal subject in the science of civil procedural law

The article is devoted to revealing the genesis of scientific approaches to defining the concept of a legal subject in the science of civil procedural law. For this purpose, a review of scientific literature and materials of judicial practice on problematic issues of participation in the consideration of the case was carried out. The following problematic issues were highlighted: legal consequences of a legal transaction on the provision of legal aid concluded by a minor; the presence or absence of the powers of a representative in the event of concluding a power of attorney of an individual in electronic form; the possibility of procedural succession in certain cases; legal consequences of a person's stay abroad on his civil procedural status as a defendant and some others. The existence of more systemic problems in the legal regulation of issues of participants in civil proceedings is indicated: adequacy of legislative names of certain groups of participants to their legal nature; correspondence of the normatively fixed scope of concepts to the real scope of these concepts; introduction of fundamentally new subjects into the civil process, which is associated with the consolidation in the legislation of a fundamentally new category for the civil process – group actions. It is emphasized that with the adoption of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, a fundamentally new concept of natural human rights is actualized and, accordingly, the perception of law as one that proceeds from the natural needs of a person and the laws of social interaction. Accordingly, the subject of civil procedural law becomes the initial category for determining the legal status of participants in civil procedural legal relations, since such a status should provide opportunities for the most complete realization by the relevant participant of his capabilities and abilities in the judicial process. In this regard, it is argued that the range of possibilities guaranteed by procedural law for participants in the consideration of the case tends to constantly expand, and the guarantees of the relevant procedural rights themselves – to constantly develop. The prospects for further research are determined by the systematization of the directions of expansion of the specified procedural rights and the development of guarantees for their implementation.

Key words: *subject of law, subject of civil procedural law, participants in civil procedural legal relations, participants in the case, participants in the trial, civil procedural rights, civil proceedings.*

Вступ. Аналіз чинного цивільного процесуального законодавства, практики його застосування свідчить про існування значної кількості прогалин та колізій у нормативному регламентуванні питань учасників цивільного процесу. Огляд наукової літератури та матеріалів судової практики щодо проблемних питань участі у розгляді справи дає підстави стверджувати про існування таких проблемних питань: правові наслідки правочину про надання правової допомоги, укладеного малолітньою особою; наявність чи відсутність повноважень представника у разі укладення довіреності фізичної особи в електронній формі; можливість виникнення процесуального правонаступництва у окремих випадках; правові наслідки перебування особи за кордоном на її цивільний процесуальний статус як відповідача [1, с. 38–43, 56–58]. У юридичній літературі обговорюються питання: окремих цивільних процесуальних прав відповідача законодавче визначення кола суб'єктів, які мають цивільну процесуальну правосуб'єктність; визначення цивільного процесуального статусу правонаступника та деякі інші питання, що мають основоположний характер для визначення учасників справи зокрема та учасників судового процесу у цілому [2, с. 185–186]. Вказане свідчить щодо проблемного характеру визначення учасників судового процесу, необхідність систематизації актуальних наукових здобутків. Умовою цього постає дослідження розвитку наукових поглядів у цій сфері, а також – щодо визначення суб'єкта права у теорії права загалом.

Безпосередній аналіз цивільного процесуального законодавства, з урахуванням матеріалів судової практики, а також відповідних наукових напрацювань дає підстави казати про існування більш системних проблем у правовому регулюванні питань учасників цивільного процесу. Так, свого часу виникали проблеми щодо: адекватності найменувань певних груп учасників їх правовій природі (параграфи 1, 2 гл. 4 Цивільного процесуального кодексу України від 18.03.2004 р. № 1618-IV у редакції від 14.11.2017 р. (далі – ЦПК України у редакції від 14.11.2017 р.) [3]); відповідності нормативно закріпленого обсягу поняття «особи, які беруть участь у справі» (ст. 26 ЦПК України у редакції від 14.11.2017 р.) реальному обсягу такого поняття; введення до цивільного процесу принципово нових його суб'єктів, що пов'язано із закріпленням у законодавстві принципово нової для цивільного процесу категорії – групові позови [4, с. 304] тощо.

Вказані та інші проблемні питання, що виникають під час застосування норм цивільного процесуального права свідчать про необхідність оновлення наукових поглядів щодо визначення учасників цивільного процесу, вдосконалення загальних положень щодо них. Разом із тим, це завдання неможливо виконати без огляду вже існуючих наукових досліджень на цю тематику.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Останнім часом дослідження загальних положень щодо учасників цивільного процесу майже не зустрічаються. Основна частина наукових досліджень розглядає вказані питання лише в рамках конкретної проблематики (М.М. Ясинок, А.В. Шабалін, О.А. Тимошенко, Н.О. Чучкова та ін.) [2; 5–9]. Винятком з вказаного можна вважати лише окремі дослідження, наприклад щодо обов'язків учасників цивільного процесу, цивільної процесуальної відповідальності [10–12]. Окремо слід відмітити дисертаційне дослідження К.Б. Кругляк «Сторони у цивільному процесі України» (2024 р.) [2]. Втім, предмет цього дослідження стосується одного з видів проваджень у цивільному процесі.

Постановка завдання. Загальний огляд та систематизація існуючих наукових напрацювань щодо проблематики учасників цивільного процесу виступає підґрунтям вдосконалення загальних відповідних теоретичних положень.

Результати дослідження. Доцільно звернутись до наукових робіт, виконаних у формі дисертаційних досліджень. Так, наприклад, логічно уявляється ситуація, за якої основний їх обсяг припадає на період після 2010 р. і стосується загальних положень цивільного процесуального статусу учасників цивільного процесу (обов'язків та відповідальності). До цього моменту більшість робіт була присвячена проблемам участі в цивільному процесі окремих його учасників: суду (О.В. Колісник [13], Н.Г. Яценко [14]), сторін (К.Б. Кругляк [2]), третіх осіб (Д.М. Сібільов [15], О.В. Бобровник [16], М.В. Божко [17]), представника (С.А. Чванкін [18], Г.З. Лазько [19], І.А. Павлуник [20], Д.В. Іванчулинець [21]), спеціаліста (Д.Г. Глушкова [22]), експерта (М.С. Вілінський [23]).

Належне дослідження сутності суб'єктів цивільного процесуального права, визначення елементів його процесуального статусу не є можливим без узагальнення вже існуючих наукових здобутків щодо конкретних учасників цивільного процесу, що визначає необхідність звернення до генезису відповідних доктринальних положень.

Проблематика співвідношення понять «суб'єкт права» не є новою. Зокрема, О.В. Бачун виділяє позицію таких дослідників, як М.Л. Дювернуа, П. Лабанд, Г. Рюмелін, які відстоювали позицію щодо примату поняття суб'єкта права над суб'єктом правовідношення. Подібна позиція висвітлювалась також у російськими дореволюційними вченими, зокрема – І.А. Покровським. О.В. Бачун вказує на наявність у російській правовій думці дореволюційного та радянського періодів також іншої позиції – щодо необхідності ототожнення вказаних понять [24, с. 15].

Цікавий екскурс до теоретичних напрацювань у напрямку становлення наукової думки про сутність категорії «суб'єкт права» здійснює Т.О. Мацелик, аналізуючи проблему визначення поняття та системи суб'єктів адміністративного права. Дослідниця звертається

до загальнотеоретичних наукових напрацювань, які є джерелом і підґрунтям побудови галузевих теоретичних юридичних конструкцій.

Так, слід повністю підтримати наукову позицію, що цитується Т.О. Мацелик, щодо нерозривного зв'язку між діалектикою права та діалектикою поняття «суб'єкт права». У зв'язку із цим наводяться наступні періоди розвитку права, у взаємозв'язку із розвитком уявлень про суб'єкта права: 1) період держави та права давнього світу; 2) середніх віків; 3) нового та найновішого часу [25, с. 18–19].

З аналізу, проведеного Т.О. Мацелик, можливо зробити висновок щодо наступних особливостей сприйняття категорії «суб'єкт права» у різні історичні періоди. Так, у римському праві центральною категорією виступала правоздатність – і тільки стосовно фізичної особи. Положення щодо колективних суб'єктів права не були розвинені, хоча практиці були відомі приклади зокрема власності, що належала колегіям жреців, державі та її підрозділам, об'єднанням осіб.

Правова доктрина країн романогерманської правової системи часів середньовіччя сформувалась під впливом, в першу чергу, політичних умов того часу. «Маркою» того часу стало таке суспільне явище, як феодална роздрібненість, що унеможливило вироблення єдиних положень щодо поняття «суб'єкт права». З іншого боку, новим у цьому періоді явищем став розвиток прав дворянства та духовництва. Подібна ситуація спостерігалась також на території Київської Русі. Так, Т.О. Мацелик наводить наукову позицію щодо сприйняття фізичної особи як суб'єкта права як похідної категорії від колективних суб'єктів права, зокрема певних соціальних союзів: сімейного, родового, общинного, державного. Загалом вказується на нівелювання прав фізичної особи правами суспільних союзів. Починаючи з XVII ст. на території сучасної Лівобережної України правове положення фізичної особи визначалось її станом та професійним положенням [25, с. 19–23].

Юридична особа як суб'єкт права виникає разом із розвитком капіталістичного способу виробництва, виникненням торгових товариств. Перебіг цих процесів у Західній Європі можна віднести на період XVI–XVII ст.ст. На території сучасної України поняття юридичної особи до XIX ст. пов'язувалось виключно із корпораціями [25, с. 20].

Отже, можливо стверджувати про визначення у XIX столітті різних варіантів щодо виділення основи сприйняття суб'єкта права. Так, практично усіма дослідниками не заперчується, що суб'єкт права повинен мати певну індивідуальність, стосовно прав, обов'язків тощо повинен існувати їх носій, якого у конкретному випадку можливо буде відрізнити від інших носіїв прав та обов'язків. Щодо ж інших ключових аспектів погляди розділились. Зокрема, окрім індивідуальності висловлювались також погляди щодо необхідності наявності у такого носія: а) розумної волі; б) інтересу; в) визнання його як суб'єкта права об'єктивними нормами. Мали місце також окремі позиції щодо недоцільності виділення окремого поняття суб'єкта права.

Виділення волі як єдиного реального змісту суб'єктивного права є найбільш давньою науковою позицією щодо формування поняття суб'єкта права. Т.О. Мацелик наводить наукову позицію, за якою класична теорія доповнюється, звертаючи увагу на випадки дій однієї особи в інтересах іншої на підставі: волевиявлення безпосереднього носія суб'єктивного права, вказівки закону, іншого акту публічної влади. Прикладом наводяться дії в інтересах недієздатних осіб [25, с. 24].

Вольова теорія піддавалась критиці на підставі взаємної суперечливості її окремих положень. Так, з одного боку, недієздатна особа визнається суб'єктом права, а з іншого – в неї відсутня воля. На противагу вольовій теорії висувалась теорія інтересу, за якою для визнання особи суб'єктом права достатньо наявності в неї законного інтересу. За цією теорією недієздатна особа має певний інтерес, що охороняється законом, а отже – вона є суб'єктом права [25, с. 25].

Критикуючи теорію інтересу вказують що вона не пояснює випадки наділення правами осіб, які зачаті але ще не народились, а також юридичних осіб, яких в дійсності не існує. Натомість пропонується розуміти суб'єктом права того, хто визнається таким нормами

об'єктивного права. З цієї позиції припускається розгляд як суб'єктів права не тільки індивідуальних, конкретизованих осіб, але й певні прошарки, класи (батьки, діти). Як приклад правовідносин, у яких беруть участь такі суб'єкти, наводяться абсолютні правовідносини. Окремі дослідники пропонували використовувати замість терміна «суб'єкт права» терміни «користувач», «уповноважений», яким може бути не тільки людина, але й річ або тварина, але за наявності уповноваженої особи. Після 1950-х років розвиток поняття «суб'єкта права» відбувався, переважно, у напрямку визначення його співвідношення із поняттям «суб'єкт правовідношення». У цей час наукова думка пройшла шлях від відсутності єдиної позиції щодо розділення цих понять до чіткого їх розмежування. В основу подальших наукових досліджень, що провадились після 1990-х років було покладено співвідношення, відповідно до якого поняття «суб'єкт правовідношення» відбиває лише одну сторону поняття «суб'єкт права» – його реальне буття. Після 1990-х років у вітчизняних дослідженнях однією з центральних тем стає співвідношення права і закону, ідея правової свободи, правове регулювання набуває людиноцентристської спрямованості. Це закладає основи для сприйняття також категорії «суб'єкт права». Втім, слід погодитись щодо недостатньої уваги вітчизняних науковців до дослідження цієї категорії загалом, а приділення основної уваги дослідженням суб'єктів права окремих галузей – адміністративного, цивільного, фінансового, трудового тощо [25, с. 24–28, 30–32].

Не вдаючись до критичного аналізу зазначених наукових положень, слід виділити з них головне – те, що категорія «суб'єкт права» може вивчатись лише у контексті правовідносин, які ним породжені і в межах яких він існує. Слід вказати про необхідність врахування взаємозв'язку між соціальним змістом і юридичною формою морфологічної побудови юридичної конструкції категорії «суб'єкт права», що проявляється через її гуманістичноорієнтовані елементи, що беруть витоки з концепції людиноцентризму і проявляють свою дію у характерних особливостях динаміки процесуальних явищ.

Така позиція знайшла підтвердження у пізніших наукових напрацюваннях. Так, Л.В. Діденко, характеризуючи сучасну концепцію цивільних процесуальних правовідносин, зазначає про два її витoki: одним з їх елементів є права та обов'язки, але водночас такі відносини мають і динамічний характер, оскільки реалізуються тільки у діяльності під час розгляду справи [26, с. 402]. Варто підтримати вчену щодо нерозривного зв'язку статичної та динамічної сторін саме для цивільних процесуальних правовідносин, оскільки цивільне судочинство по своїй суті є особливим порядком реалізації матеріальних прав, а отже динамічний сенс є обов'язковим для його розуміння.

Наведені вище наукові підходи щодо формування загального визначення суб'єкта права мали базове значення також для визначення суб'єктів судового процесу. Так, І.П. Тимошевська, досліджуючи еволюцію участі у цивільному процесі органів та осіб, які захищають права, свободи та інтереси інших осіб, вказує на створення 7 листопада 1775 р. при губернських прокурорах такої посади, як казенні стряпчі. Визначались мета діяльності та функції щодо цієї посади. Казенні стряпчі виконували функцію позивача у справах, що не стосувались приватних інтересів, і предметом спору у яких виступало загальне державне майно [27, с. 12]. В даному випадку мова йде про: а) безпосередній зв'язок правового статусу казенного стряпчого і конкретної особи; б) визначення вказаного правового статусу шляхом закріплення мети та функцій його діяльності. Наведений підхід, за яким функціональне призначення певного суб'єкта судового процесу визначало його процесуальний статус, не втрачає актуальності.

Зі зміною суспільного ладу у 1917 році актуалізувались зміни також у сприйнятті самого суб'єкта права, про що йшлося вище. Вказане не могло не вплинути також на сприйняття та визначення суб'єктів цивільного процесуального права.

Зокрема, як вказує І.П. Тимошевська, у перші роки існування радянської влади спеціальної уваги щодо регулювання порядку розгляду і вирішення цивільних справ законодавцем приділено не було. Крім того, нормативно-правове регулювання містило пряму вказівку

щодо можливості ініціювання та розгляду цивільної справи без відповідної ініціативи особи, права якої порушено, а тільки на підставі передання до суду відповідної справи іншою урядовою установою [27, с. 19].

У сучасних наукових дослідженнях суб'єкт права сприймається як носій: потенційних чи реальних прав та обов'язків (позитивістське розуміння); носій гарантованих законом можливостей певної поведінки (суб'єкт юридичних прав). Виділяється проблема зв'язку суб'єкта права та учасника правовідносин: суб'єкт права може не вступати у конкретні правовідносини. Суб'єктом права не обов'язково може бути людина, а за певних умов можуть бути: померлі люди, тварини, рослини і навіть роботи [28, с. 753, 755].

Отже, можна зазначити про взаємозалежність, взаємозв'язок і взаємовплив між категоріями «суб'єкт права» та «суб'єкт цивільного процесуального права», які у широкому сенсі співвідносяться як «загальне і особливе». Водночас, варто зауважити, що суб'єктом цивільного процесуального права може бути виключно людина, оскільки тільки людина може бути учасником цивільних процесуальних правовідносин.

Проведене дослідження дозволяє зробити такі висновки.

1. Із прийняттям Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) від 04.11.1950 р. [29] актуалізується принципово нова концепція природних прав людини і відповідно, сприйняття права як такого, що виходить з природних потреб людини та законів соціальної взаємодії. Відповідно, суб'єкт цивільного процесуального права постає вихідною категорією для визначення правового статусу учасників цивільних процесуальних правовідносин, оскільки такий статус має надавати можливості щодо найбільш повної реалізації відповідним учасником своїх можливостей та здібностей у судовому процесі. Таким чином, коло гарантованих процесуальним законом можливостей учасників розгляду справи має тенденцію до постійного розширення, а самі гарантії відповідних процесуальних прав – до постійного розвитку. Зазначене отримало безпосереднє закріплення у положеннях цивільного процесуального законодавства, зокрема у його основних засадах: верховенство права (ст. 10 ЦПК України); пропорційність (ст. 11 ЦПК України); розумність процесуальних строків (ст. 121 ЦПК України) та деяких інших [30].

2. Перспективами подальших досліджень є систематизація напрямів розширення вказаних процесуальних прав та розвитку гарантій їх реалізації.

Список використаних джерел:

1. Огляд судової практики Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду щодо окремих питань застосування положень Цивільного процесуального кодексу України. Рішення, внесені до ЄДРСР, із січня 2024 року по березень 2025 року. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/oglyady/Oglyad_KCS_zastos_CPK_01_2024_03_2025.pdf (дата звернення: 15.11.2025 р.).
2. Кругляк К.Б. Сторони у цивільному процесі України: дис. ... д-ра філософії: 081 Право. Київ, 2024. 207 с. URL: <https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0824U003705/> (дата звернення: 15.11.25 р.).
3. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618-ІУ: за станом на 14 листоп. 2017 р. // *Офіційний вісник України*. 2004. № 16 (07.05.2004). Ст. 1088 (із змінами).
4. Романюк Я., Бейцун І. Актуальні питання реформування цивільного процесуального законодавства України. *Право України*. 2012. № 8. С. 288–305.
5. Шабалін А.В. Судочинство у справах наказного провадження: дис. ... к.ю.н.: 12.00.03. Київ, 2015. 143 с. URL: <https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0416U000577/> (дата звернення: 15.11.25 р.).
6. Войтовський В.С. Касаційне оскарження у цивільному процесі України: дис. ... к.ю.н.: 12.00.03. Київ, 2017. 203 с. URL: <https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0417U001661/> (дата звернення: 15.11.25 р.).
7. Уніфікація та диференціація загальних положень цивілістичного процесуального законодавства України: монографія. Ред. В.І. Бобрик; НДІ приват, права і підприємництва

- ім. Ф.Г. Бурчака, Нац. акад. прав, наук України. Київ: НДІ приват, права і підприємництва, 2013. 191 с.
8. Пасайлюк І.В. Правовий статус іноземців та осіб без громадянства в цивільному процесі України: дис. ... к.ю.н.: 12.00.03. Львів, 2021. 218 с. URL: <https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0421U102030/> (дата звернення: 15.11.25 р.).
9. Ясинок М.М. Особливості окремого провадження у цивільному процесуальному праві України (теоретико-правовий аспект): монографія. Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Суми: СНАУ, 2011. 380 с.
10. Лукіна І.М. Цивільна процесуальна відповідальність: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Х., 2011. 20 с.
11. Лукіна І.М., Кройтор В.А. Цивільна процесуальна відповідальність: проблема галузевої класифікації: монографія. Донецьк: Ноулідж, Донець, від-ня, 2013. 482 с.
12. Мельник Я.Я. Обов'язки учасників цивільного процесу: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Нац. акад. прав, наук України, Н.-д. ін-т приват, права і підприємництва. К., 2013. 20 с.
13. Колісник О.В. Суд як суб'єкт цивільних процесуальних правовідносин: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Національна юридична академія України ім. Я. Мудрого. Х., 2008. 20 с.
14. Яценко Н.Г. Правовий статус суду в цивільному процесі: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Ін-т законодавства Верховної Ради України. К., 2014. 20 с.
15. Сібільов Д.М. Участь третіх осіб у цивільному судочинстві: автореф. ... к.ю.н.: 12.00.03. Національна юридична академія України імені Я. Мудрого. Х., 1998. 19 с.
16. Бобровник О.В. Треті особи в цивільному судочинстві України: автореф. дис.... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. К., 2014. 22 с.
17. Божко М.В. Треті особи в цивільному процесі України: дис. ... д-ра філософії: 081 Право. Київ, 2024. 211 с. URL: <https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0824U001488/> (дата звернення: 15.11.25 р.).
18. Чванкін С.А. Добровільне представництво у цивільному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеська національна юридична академія. Одеса, 2005. 22 с.
19. Лазько Г.З. Правова природа процесуального представництва цивільному процесі: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. К., 2006. 19 с.
20. Павлуник І.А. Представництво в цивільному процесі України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. К., 2002. 21 с.
21. Іванчулинець Д.В. Законне представництво у цивільному процесі: дис.... канд. юрид. наук: 12.00.03. Закарпат. держ. ун-т. Ужгород, 2012. 238 с.
22. Глушкова Д.Г. Участь спеціаліста в цивільному судочинстві: автореф. дис.... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харк. нац. ун-т внутр, справ. Київ, 2009. 22 с.
23. Вілінський М.С. Висновок експерта в системі засобів доказування в цивільному судочинстві України: дис. ... д-ра філософії: 081 – Право. Київ, 2025. 404 с. URL: <https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0825U003314/> (дата звернення: 15.11.25 р.).
24. Діденко Л.В. Цивільно-процесуальні правовідносини як інститут цивільно-процесуального права України: концептуальні положення: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2019. 468 с. URL: <https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0519U001845/> (дата звернення: 20.11.25 р.).
25. Тимошевська І. П. Участь у цивільному процесі органів та осіб, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб: монографія. Х.: Еспада, 2014. 176 с.
26. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Харків: Право, 2016. Т. 3: Загальна теорія права. Редкол. О.В. Петришин (голова) та ін. 2017. 952 с.

27. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) від 04.11.1950 р. *Урядовий кур'єр* офіційне видання від 17.11.2010 – № 215.

28. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України* офіційне видання від 08.10.2004 – 2004 р., № 40, / 40-42 /, стор. 1530, стаття 492.

Дата першого надходження рукопису до видання: 28.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 15.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025

